

RASPRAVE I ČLANCI

Marko Medved – Franjo Šiljeg

O VJERSKOJ TOLERANCIJI U PRVIM STOLJEĆIMA KRŠĆANSTVA

Dr. sc. Marko Medved

KBF – Zagreb, Teologija u Rijeci

Franjo Šiljeg, dipl. theol.

KBF – Zagreb, Teologija u Rijeci

UDK: 27"1/3" TOLERANCIJA, VJERSKA

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 30.10.2011.

U članku se analiziraju prva četiri stoljeća kada su kršćani bili žrtve netolerancije, kada im je tolerirana sloboda, kako su se kršćani odnosili spram tolerancije unutar svoje zajednice i izvan nje te jesu li i kako mislioci kršćanske starine razmišljali o toleranciji. Autori na temelju novije bibliografije problematiziraju pitanje odnosa Rimskog Carstva prema toleranciji na vjerskom području i opisuju razdoblja netoleriranja kršćana prije Konstantina. Posebnu pozornost daju 4. stoljeću razlikujući odnos spram tolerancije nakon Milanskog programa tolerancije 313. do proglašenja kršćanstva državnom religijom 380. Iako bez pojmovne jasnoće koju za toleranciju još nema u prvim stoljećima, autori donose razne stavove iz kršćanske starine – od obrane slobode savjesti za sve do zazivanja pomoći državne vlasti oko suzbijanja krivovjerja.

Ključne riječi: tolerancija, netolerancija, progon kršćana, Konstantin, kršćanstvo.

* * *

Uvod

Suvremeni pojam tolerancije izvire iz humanizma. On nastaje u 16. i 17. stoljeću, nakon tragičnog iskustva vjerskih podjela i nasilja u Europi uslijed zapadnog raskola. Tolerancija je vezana i uz ra-

sprave na polju irenizma, ekumenizma, građanske i crkvene tolerancije. No kako stojimo s tolerancijom u prvim stoljećima kršćanstva?

Obilježje grčko-rimskog svijeta bio je spoj *polisa* i *civitas*, utemeljen na politeističkom sustavu vjerovanja. U tome svijetu *religio* je društvena ustanova isključivo u domeni zajednice, a ne pojedinca. Stoga bi nesumnjivo bila velika metodološka pogreška kada bismo ovoj povijesnoj temi pristupili s današnjim kategorijama osobnih sloboda, tolerancije i netolerancije. U okviru prvih četiri stoljeća nastojat ćemo analizirati kada su kršćani bili žrtve netolerancije, kada im je tolerirana sloboda, kako su se kršćani odnosili spram tolerancije unutar svoje zajednice i izvan nje te jesu li i kako mislioci kršćanske starine razmišljali o toleranciji, makar bez pojmovne preciznosti koju danas baštinimo.

1. Netolerancija prema kršćanima – progoni u Rimskom Carstvu

1.1. Odnos i mjesto religije u Rimskom Carstvu

U pretkršćanskom antičkom svijetu i vremenu, unutar i izvan granica Rimskog Carstva, religija je, iako ograničena na kult i uz postojanje drugih vjera strane provenijencije, tvorila usku poveznicu s etničkim i nacionalnim obilježjima. S obzirom na to bilo je posve uobičajeno da državnik ima vrhovnu vlast i na vjerskome području. Obilježje grčko-rimskog svijeta bio je spoj *polisa* i *civitas* utemeljen na politeističkom sustavu vjerovanja. U tome svijetu *religio* je društvena ustanova i isključivo je u domeni zajednice, a ne pojedinca, s obzirom na to da osoba nema pravo koje bi proizlazilo iz savjesti. Pojedinac je slobodan i suveren u obavljanju javnih funkcija građanina koji treba štiti opće dobro zajednice i poštivanjem bogova. Iz toga proizlazi prirodno nagnuće za sudjelovanjem u obredima nacionalne religije. Razne su vjere bile prihvaćene u onoj mjeri u kojoj su se suobličavale nacionalnom osjećaju. U Rimskome Carstvu religija se shvaćala kao ona koja potpomaže sjedinjenju same države, međutim, ona je mogla djelovati i razarajuće za postignuti

mir i jedinstvo u Carstvu. Kršćanstvo je išlo u ovom drugom smjeru, barem su tako smatrali carevi prvih triju stoljeća.

Povijest pretkršćanskoga Rima ne poznaje jednu, od sviju prihvaćenu i općevažeću, religiju. Jedino načelo koje su prihvaćali u pitanju vjere bilo je politeizam i multireligioznost – *Sua cuique civitati religio, Laeli, est, nostra nobis*. Nerijetko su i rimski građani prihvaćali kultove ezoterijsko-misterijske naravi proizašle iz Male Azije, Egipta, Sirije, Perzije, koji su za cilj imali prije svega osobno i zdravstveno stanje pojedinca, a manje dobro društvene zajednice. S obzirom na to da nisu vjerovali u jednoga Boga, Rimljani si nisu postavljali pitanje o krivim božanstvima: *libri pontificum* sa svojim *nomina deorum* neprestano su ažurirani novim imenima, a važnost nekog božanstva bila je proporcionalna snazi naroda iz kojega je dotični kult proizlazio. Rimski poganski svećenici uvijek su uspostavljali uzročnu vezu između događaja iz života i povijesti Rimskog Carstva i njihove *religio*. Treba upozoriti na antički mentalitet koji vlada u Carstvu: to je rimski način mišljenja prema kojemu se pomoću religije i kulta nastoji osigurati potporu božanstva, *pax deorum*; pravi kult osigurava uspjeh u javnim poslovima. Historiografi različito tumače odnos koji je rimsko društvo imalo prema vjerskoj toleranciji, odnosno netoleranciji.¹

Pri prodoru na helenistički istok, Rimsko je Carstvo prema ondašnjim vjerskim tradicijama ipak pokazalo određenu snošljivost, toleranciju.² Osvajački pohodi prema istoku, koji su obuhvaćali ve-

1 Francesco SINI, Impero romano e religioni straniere: riflessioni in tema di universalismo e 'tolleranza' nella religione politeista romana, u: *Sandalion. Quaderni di cultura classica, cristiana e medievale*, 21-22 (1998.-1999.), 58. O odnosu rimskog politeističkog društva prema toleranciji vidi različita mišljenja: Maurilio ADRIANI, Tolleranza e intolleranza religiosa nella Roma antica, u: *Studi Romani*, 6 (1958.), 507; Arnaldo MOMIGLIANO, *Saggi di storia della religione romana*, Morcelliana, Brescia, 1988., 154; Arnaldo MOMIGLIANO, The disadvantages of monotheism for a universal State, u: *Classical Philology*, 81 (1986.), 285.

2 Lelia Cracco RUGGINI, Tolleranza e intolleranza nella società tardoantica: il caso degli Ebrei, u: *Ricerche di Storia Sociale e Religiosa*, 23 (1983.), 29-44; Lelia Cracco RUGGINI, Gli antichi e il diverso, u: *L'intolleranza: uguali e diversi nella storia*, Atti del Convegno Internazionale (Bologna, 12-14 dicembre 1985), Pier Cesare Bori (ur.), Il Mulino, Bologna, 1986., 13-48; Mauro PESCE, I Giudei, i Romani e la tolleranza religiosa. La rappresentazione di Flavio Giuseppe, u: *Annali di Storia dell'Egesi*, 17 (2000.) 2, 355-382; Marta SORDI, Tolleranza e intolleranza nel mondo antico, u: *La tolleranza religiosa. Indagini storiche e riflessioni filosofiche*, Mario Sina (ur.), Vita e pensiero, Milano, 1991., 1-12; Graham Norman STANTON – Guy G. STROUMSA (ur.), *Tolerance and Intolerance in Early Judaism and Christianity*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

lika područja, doveli su do uvida u raznolikost vjerskih tradicija. Vrhovni jamac uređenja bio je rimski car koji je stoga važio za "vidljivo" božanstvo (epifaniju) i kao predstavnik božanske moći bio je predmetom kultnog štovanja. Stoga se tolerantna rimska država nije mnogo bavila vjerskim skupinama na državnoj razini kod kojih se rasna pripadnost poklapala s kulturnim zajedništvom. Prihvatanje carskoga kulta bilo je obvezno za sve zajednice. Dakle, uočavamo svojevrsnu kontradikciju – tolerancija prema raznim vjerskim tradicijama, ali obveza državnog kulta prema caru. Taj je odnos prema strancima i njihovim vjerama u sebi nosila suprotnosti do te mjere da neki niječu postojanje rimske tolerancije.³

1.2. Položaj kršćana u Rimskom Carstvu

U odnosu prema kršćanima Rimsko je Carstvo bilo istovremeno tolerantno i netolerantno. Naime, tijekom cijeloga klasičnog razdoblja država osigurava određenu slobodu religije. Zakonodavstvo je interveniralo samo kad je u igri bio javni poredak ili moralna čestitost pojedinca. U ovoj perspektivi treba promatrati netoleranciju prema kršćanstvu. Nije se pribjegavalo progonstvu orijentiranom na ponižavanje i uništavanje protivnika nego saslušanjima i procesima s nakanom da se subjekte o kojima se radi povrati *ad bonas mentes*, tj. da ih se navede promijeniti uvjerenje. Zbog toga, prije nego što bi se pribjegli gruboj represiji, rimska je vlast trošila mnogo energije kako bi starom poretku vratila one koji su se udaljavali od njega i na taj način razbijali moralno, građansko i pravno jedinstvo države. Kršćani su bili proganjani jer, uz Krista, nisu htjeli iskazati čast službenim državnim božanstvima.⁴

U Rimskome su Carstvu kršćani bili shvaćeni kao jedna židovska disidentska sekta, dijeleći sa Židovima nepopularnost koja je u narodu već bila raširena. Jednako kao i Židovi, kršćani bijahu optuživani da su ateisti, tj. narod bez Boga, koji ne iskazuje dužno štovanje statuama i hramovima. Uvriježilo se mišljenje da je kršćanstvo tajna udruga čiji su članovi bili vezani zakletvama.

³ Vidi: Arnaldo Momigliano u bilješki broj 1.

⁴ Branko JOZIĆ, *Problem religijske ne/tolerancije*, Laus, Split, 1995., 53-56.

Kršćani su smatrani neprijateljima ljudskoga roda i optuživani za ateizam, incest i kanibalizam, a izoliranost liturgijskog kulta dovelo je do pogrešnog razumijevanja. Sve se to očitovalo u seriji predrasuda, ogovaranja, kleveta i optužaba koje su bile izvor općeg uvjerenja: samo su ateizam i nemoralnost kršćana mogli biti uzrokom svih nesreća, pa i onih uzrokovanih ljudskom voljom ili prirodnim nepogodama, koje su se obarale na Carstvo.

U prvom stoljeću kršćanstvo se počelo naglo širiti, posebice na teritoriju Rimskoga Carstva. Osim poganskih kultova, neprijateljstvo prema kršćanima pokazivali su i Židovi koji svojim judeokršćanima nisu mogli oprostiti napuštanje Mojsijeve religije. Rimski vlast nije dopuštala da novi kultovi ugroze rimsku stegu i javno dobro. Jedan od glavnih problema bio je taj što su se kršćani protivili priznanju cara kao vrhovnog čelnika svoje religije, što je bila praksa svih poganskih kultova.

Ubrzo su se Židovi okrenuli protiv kršćanske misijske aktivnosti. Svetonije piše kako je car Klaudije (41.-54.) prognao Židove iz Rima zato što su, poticani od nekog Krestosa, neprestano izazivali nemire. Iz te nejasno formulirane vijesti možemo zaključiti da je navještaj o Kristu izazvao sukobe među Židovima.⁵ Možda nisu morali napustiti Rim svi pripadnici brojne židovske zajednice koja je živjela u svjetskom glavnom gradu, ali zacijelo im je bilo zabranjeno održavanje bogoslužja i okupljanja u sinagogama. Tom odredbom bili su pogođeni i judeokršćani. Za Neronove je vladavine ukinut Klaudijev edikt pa su se Židovi mogli vratiti u Rim. S vremenom kršćani su bili obilježeni kao oni koji ometaju dotadašnji vjerski mir i ugrožavaju vjersku politiku Carstva. Tek u 3. stoljeću nailazimo na obračun kršćana i poganske države.⁶

Prvi postupak rimske vlasti nad kršćanima slijedi nakon požara u Rimu 64. godine. Iako su rimski građani smatrali da je za požar odgovoran sam car Neron, on je sumnju sa sebe prebacio na kršćane.

5 Izvješće pogrešno navodi često upotrebljavano ropsko ime Krestos kao ime odgovornog krivca. U stvari je uzrok izbijanja nemira bilo propovijedanje o tome kako je raspeti Isus Nazarećanin Krist, Mesija Izraelov. Klaudije je te nemire bez oklijevanja uzeo za povod kako bi prognao Židove iz prijestolnice.

6 Usp. Raymund KOTTJE – Bernd MOELLER, *Ekumenska povijest Crkve*, I, Teološki fakultet Matija Vlačić Ilirik, Zagreb, 2007., 58-59.

Bijaše to početak progona kršćana koji su bili kažnjavani na razne nehumane načine. Prema Laktanciju, Neron je za cilj imao potpuno istrebljenje kršćanstva. S tom svrhom izdao je edikt o progonu kršćana. U Tacitovu izvještaju taj edikt nije imao nikakvu zakonsku osnovicu već je proizašao iz samovolje cara. Kršćanska je egzistencija u tim uvjetima bila nemoguća. U Domicijanovo vrijeme (81.-96.) kršćani su bili osuđivani zbog bezbožnosti. Kršćani nisu priznavali cara kao apsolutnog i otuda je proizašao sukob između carskog kulta na Domicijanov način i kršćanskoga poimanja Boga. Sebe je na kraju postavio nasljednikom Neronova neprijateljstva prema Bogu i borbe protiv Boga. Kršćani su bivali hapšeni i saslušani; ukoliko bi na saslušanju odbacili Krista i prinijeli žrtvu pred likom cara, bili bi oslobođeni. Kažnjavani su oni koji bi se tijekom saslušanja i dalje priznavali kršćanima. Za kazneni postupak dovoljno je bilo biti kršćaninom.

Plinije Mlađi u Epistoli 96. piše caru Trajanu: „Ne bijah malo nesiguran ne pravi li se razlika uzrasta ili se ni slabiji ništa ne razlikuju od snažnijih, podjeljuje li se oprost onom tko se pokaje ili onom tko bijaše kršćanin ništa ne koristi što to više nije; da li se kažnjava samo ime i bez zločina ili zločini koji se vežu uz ime. U međuvremenu s onima koji su mi bili dovedeni kao kršćani postupio sam ovako: pitao sam ih da li su kršćani. One koji su priznali, pitao sam po drugi i treći put prijeteći im kaznom; tvrdokorne sam dao kazniti. Nisam dvojio, kakav god smisao imalo ono što su ispovijedali, da se takvu tvrdokornost i nesalomljivu postojanost mora kazniti.“⁷

Hadrijan (117. – 138.) postupao je malo drukčije od Trajana. Za kažnjavanje kršćana tražio se dokaz da se optuženi ogriješio o rimski zakon. Situacija se za kršćane malo popravila, ali su pod Antoniom Pijem (138. – 161.), Markom Aurelijem (161. – 180.) i Komodom (180. – 192.) smaknuti mnogobrojni kršćani, bilo pojedinačno bilo u skupinama.

Pregled progona kršćana u Rimskom Carstvu od Nerona do sredine 2. stoljeća dovodi nas do zaključka kako nema nijednog zakona koji bi držanje rimske države prema kršćanima propisivao za

⁷ Branko JOZIĆ, *Problem religijske ne/tolerancije*, 26-28.

cijelo Carstvo. Iz neprijateljskog raspoloženja poganskog pučanstva razvija se shvaćanje da je pripadnost kršćanskoj vjeri nespojiva sa životnim običajima u Rimskom Carstvu, a iz toga se razvija neka vrsta pravne maksime koja rimskim vlastima omogućava kažnjavanje pripadnosti kršćanstvu kao takvom. Progoni koji uslijed toga nastaju lokalno, javljaju se sporadično, a upereni su protiv kršćana kao pojedinaca. Izazivaju ih uglavnom nemiri poganskog pučanstva i tek tako daju povoda za intervenciju državnog autoriteta.⁸

Kršćanski odnos prema državnom, vjerskom i društvenom životu doživljavan je kao provokacija koja se objašnjavala kršćanskom mržnjom ili prezirom prema ljudima. Kršćani su zbog svojih bogoslužnih čina bili izlagani sumnji da se radi o čarobnjaštvu i magiji kako bi se naštetilo onima koji im ne pripadaju. Poganima je smetala i sve veća brojnost pripadnika kršćanstvu. Doduše, od sredine 2. stoljeća bilo je općepoznato da se kršćani i Židovi odnose jedni prema drugima kao zaraćena braća, ali su na zapadu kršćani ipak smatrani članovima nekog istočnjačkog kulturnog udruženja. Zbog svojih etičkih zahtjeva kršćani su se također distancirali od općeg trenda pučke zabave. Svojim postupcima kršćani su bili drukčiji od ostalih.⁹

1.3. Progon kršćana

U prvoj polovici 3. stoljeća očito je da su bila brojnija razdoblja doista mirne koegzistencije, dapače pozitivne tolerancije, nego razdoblja teških progona. Dvaput se mogu utvrditi počeci smišljenog postupka protiv kršćanstva, jedanput kad Septimije Sever (193.-211.) udara kaznom prijelaz na kršćansku vjeru i drugi put kad Maksimin Tračanin (235.-238.) postupa protiv vođa kršćanskih općina i klera. Inače nedosljedan i nesustavan postupak protiv pojedinih kršćana odražava promjenjivu vjersku politiku državnih vlastodržaca i podređenih provincijskih službenika, što svoj uzrok ima djelomično u političkom propadanju Carstva za vrijeme careva-vojnika. Mogućnost konačnog sporazuma između države i Cr-

8 Hubert JEDIN, *Velika povijest Crkve*, I, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972., 158.

9 Usp. Raymund KOTTJE – Bernd MOELLER, *Ekumenska povijest Crkve*, I, 74-75.

kve, koja se ukazala za vladanja Filipa Arapina (244.-249.), brzo se preokrenula u utopiju kad je na početku druge polovice stoljeća car Decije (249.-251.) preuzeo vlast s odlukom da rimskoj državi vrati njezin stari sjaj i ugled, između ostalog, i restauracijom stare rimske religije.¹⁰

No javno mišljenje o kršćanima zadržalo je nešto što je bilo u vezi s Neronovim korakom te se vjerojatno u tom smislu moraju tumačiti i Tertulijanove riječi: „obezvređivanje kršćana kao sumnjiva soja ljudi sposobnih za mračne zločine, što je dosad bilo mutno prisutno u svijesti poganskih masa, sada je progonom i smaknućima kršćana na neki način sankcionirano.“ Otada je kršćanska egzistencija u javnosti bila nemoguća; ono što je Neron započeo u 1. stoljeću, moralna proskripcija kršćanskog imena ostala je za duga vremena. Na tu proskripciju u javnome mnijenju mogle su se rimske državne vlasti ubuduće osloniti kad god su ih prilike silile u konkretnom slučaju zauzeti stav o tome treba li država postupati protiv kršćana ili ih tolerirati. Nije teško shvatiti da je to vrednovanje kršćanstva u poganskoj javnosti pomalo dobilo smisao pravog načela koje je u velikoj mjeri odredilo pravni položaj kršćana u Carstvu.¹¹

S obzirom na takvo držanje rimske države prema raznim vjeroispovijestima, nije trebalo očekivati posebne zakonske mjere koje bi pogađale kršćansku Crkvu kao takvu. One se javljaju tek u drugoj polovici 3. stoljeća, kada je nakon dugog razdoblja relativnog mira broj kršćana toliko narastao, a njihova se organizacija tako učvrstila da su državni teoretičari naslutili u kršćanskom stajalištu prijetnju postojećem uređenju koje je počivalo na prije opisanim vjerskim pozicijama. Do tada, dakle u razdoblju od 150. do 250. godine, većinom su pojedinačni kršćani dolazili u sukob s državnom silom, a manje Crkva u cijelosti. Kršćane se, doduše, moglo denuncirati, budući da je prema pravnom položaju, koji nam otkriva prepiska između Plinija i Trajana, pripadnost kršćanstvu bila tretirana kao prekršaj po tužbi. Sumnja da su kršćani na svojim sastancima radili kažnjive stvari i kovali prevratničke planove neprestano je opterećivala Crkvu.

¹⁰ Hubert JEDIN, *Velika povijest Crkve*, I, 242-247.

¹¹ *Isto*, 152.

S kršćanima se postupalo na razne načine, nakon šikaniranja zabranjivao im se pristup u državne zgrade i na javna mjesta. Osim što nisu smjeli prakticirati svoju vjeru i zvati se kršćanima, bili su također odcijepljeni od javnog života Rimskog Carstva. Stanje kršćana mijenjalo se uz promjene na carskome prijestolju. Tako je s Karakalom (211.-217.) vladalo razdoblje vjerske tolerancije. On je s *Constitutio Antoniniana* svim slobodnima podijelio rimsko građansko pravo. Međutim, vjerovalo se da se iza toga kriju protukršćanski motivi jer je sada *laesa maiestas* lakše mogla biti razlogom optužbe.

Početak vladavine cara Decija (249. – 251.) ujedno je početak teškog razdoblja za kršćane. On je iz mržnje prema Filipu pokrenuo progonstvo protiv Crkava. Općim ediktom 250. godine dao je na znanje da njegove namjere nadaleko nadilaze sve što su njegovi prethodnici poduzimali u svezi s kršćanima. Edikt je tražio da svi stanovnici Carstva sudjeluju u *supplicatio*, jednoj općoj žrtvi bogovima. Sve je stavljeno pod kontrolu, tako da se i izvođenje žrtve kontroliralo. Oni koji su odbijali žrtvovati, bili su kažnjavani. Kršćani su tada doživljavali najveći napad na Crkvu. Kako bi spasili svoj život, mnogi su kršćani pristajali na žrtvovanje koje propisuje edikt, dok su ostali postali mučenicima da ne bi odbacili svoju vjeru. No Deciju nije uspjelo, s obzirom na opseg Carstva, edikt provesti do kraja, tako da sustavni napad na Katoličku crkvu nije imao trajnijeg uspjeha. Otpali su se kršćani okajali i novim svjedočenjem vjere bili vraćeni u zajednicu.

Nakon Decijeva progona za kršćane nastupa razdoblje izmjeničnog položaja. Četvrte godine vladavine Valerijana, odnosno 253., došao je iznenadan preokret kojim započinje žestok i krvav progon. Progon je bio potaknut time što je Carstvo pogodila teška novčana situacija te se cara navelo popraviti stanje pljenidbom posjeda imućnih kršćana. U prvom ediktu iz 257. godine udar je najviše usmjeren na službenike, tj. na kler. Biskupi, prezbiteri i đakoni morali su žrtvovati državnim božanstvima te, ukoliko je netko od njih održavao bogoslužje ili organizirao sastanke na grobljima, bio je kažnjen smrću. Edikt iz 258. godine ide korak dalje: klerici koji ne žrtvuju caru, moraju se smaknuti. Kršćani koji zauzimaju bolje

položaje u Carstvu gube svoj rang i posjede. Cilj je bio jedan, i to vrlo jasan, trebalo je eliminirati kler i imućnije kršćane, a one ostale osuditi na beznačajnost. Ovaj su progon kršćani znatno bolje podnijeli nego onaj za vrijeme Decija; gotovo da nije bilo onih koji su otpali od vjere. Decijev progon kršćane je pripremio da podnesu najgore progone.

Valerijanov sin Galijen (260.-268.) zbog vanjskopolitičkih i unutarnjepolitičkih razloga nije mogao nastaviti progon. Izdao je edikt u korist kršćana, vraćena im je sloboda bogoslužja i u tome ih nitko nije smio smetati. To priznanje crkvenog posjeda, koje je izrekla državna vlast, predstavlja akt tolerancije koji je bio od velike koristi za budućnost Crkve. Galijenovim ediktom započelo je vrijeme mira za više od 40 godina, iako kršćanstvo još nije bilo priznato kao *religio licita*. Kršćani su u to vrijeme gradili crkve i propovijedali evanđelje, a mnogi od njih zauzeli su visoke državne službe. Euzebije Cezarejski ističe da su u to vrijeme bile tri slobode koje je uživalo kršćanstvo: sloboda vjeroispovijedanja, sloboda kulta i sloboda naviještanja. Kršćanstvo je u tom razdoblju uživalo mnoge blagodati i upravo je to razdoblje kršćane na neki način odvušlo od pomisli na progone, tako da je Dioklecijanov progon došao neočekivano za mnoge kršćane. Položaj kršćana za careva nakon Galijena nije bio pravno osiguran. Kršćani su živjeli u zabludi da je snošljivost pojedinih careva već proizvela definitivan sporazum s poganskom državnom vlašću. Još uvijek je bilo pojedinih činovnika koji bi svojom oštrinom pogodili pojedinog kršćanina kojega nikakav zakon nije štitio od takvih mjera. Zato tu snošljivost prema kršćanima treba gledati s drugog aspekta nego u odnosu na onu za vrijeme Konstantina.

Najžešći progoni padaju u razdoblje cara Dioklecijana (284.-305.). Središnji motiv za početak tih progona smatra se carevo uvjerenje da kršćanstvo sprečava obnovu koju je uspješno poduzeo na raznim poljima života Rimskog Carstva. Želja mu je bila učvrstiti Carstvo, a nakon gospodarskog uređenja okrenuo se religioznom pitanju. Želio je ponovnu uspostavu starorimske religije. Poganski bogoslužni čini bili su nametani svima, u prvom redu vojnicima. Pro-

gon je počeo carskim ediktom od 23. veljače 303. kojim je naredeno da se razore sve crkve, predaju i spale sve svete knjige i zabranjena su sva bogoslužna okupljanja. Težak udarac bila je opća degradacija kršćana koju je izricao edikt: kršćani su gubili svoje službe, a neki su svrstani među robove. Rušilo se crkve, sililo se kršćane na pogansko žrtvovanje, kršćani su mučeni – bili su utamničeni ili pogubljeni. Opcija je bila ili žrtvovati poganskim bogovima ili biti mučen i smaknut.

2. Konstantinova tolerancija 313. godine

2.1. Pitanje Konstantinova obraćenja

Konstantin Veliki jedna je od najvažnijih, ali i najspornijih ličnosti 4. stoljeća. Bio je obdaren genijalnim smislom za političke mogućnosti i možda je bio prvi koji je spoznao (ili mu je barem bila dana prilika provesti to što je spoznao) kako u kršćanskoj inovativnosti i želji za samopotvrđivanjem drijemaju sile koje se ne mogu ušutkati silom i terorom, a mogle bi čak biti od koristi u političkoj obnovi Carstva.¹²

On je utro put za pomirenje rimske države s kršćanskom Crkvom i na nekim područjima pokušao potaknuti jedinstveno djelovanje državnog vodstva i vodećih crkvenih struktura. Zbog tog pokušaja Konstantin je od svoga vremena pa do danas ocjenjivan na različite načine. Tijekom dugoga povijesnog razdoblja, između konačne pozitivne ocjene koja se ustalila ubrzo nakon njegove smrti i nekih negativnih ocjena posljednjih desetljeća, ništa nije umanjilo činjenicu kako se radilo o izuzetnoj povijesnoj ličnosti koja je Crkvi bila od velike koristi u ispunjenju njenih zadaća.¹³ Sredinom 19. stoljeća Jacob Burckhardt zastupao je i proširio tezu o političkoj

12 Flavije Valerije Konstantin rođen je 28. veljače 274. godine u provinciji Gornjoj Daciji, u gradu Naissusu (danas Niš u Srbiji). Bio je sin Konstancija I. Klora i Jelene koja je živjela povučeno sve dok Konstantin nije došao na vlast. Njoj je omogućio slobodan pristup carskoj riznici, njezino je ime i lik dao utisnuti u kovani novac i obasuo je svim počastima što odgovaraju položaju jedne carice. Helena je taj visoki položaj iskoristila da čini dobro. Konstantin je dobio pridjev Veliki na bojnopolju. Cijeli se život borio protiv odmetnutih pretendenata na carski naslov te barbarskih upada sa sjevera i istoka. Konstantin dolazi na vlast nakon što je Dioklecijan odstupio s vlasti. Izabrale su ga na zapadu britanske legije, dok je na istoku u Rimu bio izabran Maksencije.

13 Raymund KOTTJE – Bernd MOELLER, *Ekumenska povijest Crkve*, I, Zagreb, 2007., 111.

motivaciji Konstantinova obraćenja, odnosno o ne-vjerskim uzrocima njegova priklanjanja kršćanstvu. Može se reći da takvo stajalište nema potvrde niti je prihvaćeno u historiografiji, iako je sve do danas imalo svojih zagovaratelja.¹⁴

Želeći ostvariti svoju koncepciju vladavine, Konstantin se uputio u bitku protiv Maksencija u jesen 312. godine, iako s brojcano slabijom vojskom i okolinom koja ga je savjetovala da ne ide u bitku. Potporu si je osigurao od strane Licinija kojemu je obećao ruku svoje sestre Konstancije. Odlučujuća bitka odvila se na Milvijskom mostu 28. listopada 312. Konstantin pobjeđuje i preuzima prijestolje, a Maksencije gubi život.

U ovoj odlučujućoj bici uslijedio je Konstantinov okret prema Bogu kršćana. O njoj postoji nekoliko ne posve istih izvještaja, ali iz svih je jasno da car i vojska idu u boj ne više, kao što se do tada običavalo, pod poganskim magičnim znakom nego pod zaštitom kršćanskoga Boga.¹⁵ Euzebije Cezarejski, opisujući svečani ulazak Konstantina u Rim, ne spominje tradicionalnu povorku pobjednika na Kapitol ni ondje uobičajenu žrtvu Jupiteru. Car ju je očito izostavio i tako opet dao na znanje da svoju pobjedu zahvaljuje nekom dru-

14 Usp. Arnaldo MARCONE, *Pagano e cristiano. Vita e mito di Costantino*, Laterza, Roma – Bari, 2002. Uzevši u obzir poganske i kršćanske izvore, autor oertava Kostantinovo obraćenje kratko nakon bitke na Milvijskom mostu što potkrepljuje time da je nekoliko godina prije toga u Konstantinu jačala želja i zanimanje za vjerska pitanja i probleme.

15 Prvi izvještaj o tome nalazimo u Laktancija, koji piše kako je Konstantin u snu bio opomenut da stavi nebeski znak Boga na štitove svojih vojnika te se tako usudi poći u boj. Car je poslušao tu uputu i dao staviti na štitove kraticu za "Krista" tako da je koso napisano slovo X savinuo na gornjem kraju; *crux monogrammatica*, znak koji u ono vrijeme kršćanima, uz pravi Kristov monogram χ , nije više bio nepoznat. Laktancije ne govori o čudesnim događanjima. Carev san, koji se razumije iz situacije neposredno prije borbe, uzrok je njegove naredbe koja je bila lako provediva i izražaj koji je svima odmah bio razumljiv: car i vojska idu u boj ne više, kao što se dosad običavalo, pod poganskim magičnim znakom nego pod zaštitom kršćanskoga Boga. Pobjeda je značila da je o njoj odlučio kršćanski Bog i da se on sada mora priznati Bogom-pomagačem. To je opis čudnovata događaja, kako se prepričavao u carevoj okolini, kad je Laktancije oko 318. godine objavio svoju *Knjigu o smrtima progonitelja*. Drugi izvještaj nastao je oko 25 godina nakon prvoga. Donosi ga Euzebije koji opisuje bitku između Konstantina i Maksencija; on piše o tome da su car i vojska vidjeli na nebu iznad sunca pobjednički znak križa i svjetla i riječi "Po ovome pobjedi!". Konstantinu se ukazao Krist s križem i naložio mu da u ratu nosi znak križa kao zaštitu. Na stjepovima koje je dao izraditi Konstantin nalazio se Kristov monogram χ , kasnije je taj monogram dao izraditi na svojoj kacigi. Taj izvještaj Euzebije ne donosi u svojem izdanju "Povijesti Crkve", kako vidimo iz prije navedenog, ali se Euzebije 335. godine u govoru prilikom jubileja careve vladavine dotiče videnja križa. Treći je izvještaj onaj s poganske strane.

gom bogu. Panegiričar daje jasno naslutiti da se Konstantin nakon pobjede nad Maksencijem udaljava od poganskih kulturnih običaja.¹⁶

Milanski se edikt iz 313. smješta među milostive mjere dane prigodom vjenčanja između Licinija i Konstancije, Konstantinove sestre. Tradicija je isključivo Konstantinu pripisivala definitivnu slobodu i trijumf Crkve. Kao što rekosmo, Konstantinovo obraćenje spada među najviše raspravljane probleme moderne historiografije. No bez obzira na to u kojoj se mjeri Konstantin obratio na kršćanstvo, jasno se razabire njegovo zatvaranje prema tradicionalnom politeizmu te sklonost prema monoteizmu, lišenom svih oblika praznovjerja.

2.2. Milanski program tolerancije

Galerijev edikt iz 311. godine prethodi poznatijem, Konstantinovu, Milanskom ediktu iz 313. Preokret u odnosima prema kršćanima uslijedio je nakon teškog oboljenja cara Galerija (305.-311.). Samu bolest kršćani su vidjeli kao ruku providnosti, dok je cara potakla na razmišljanje o posljedicama postupaka protiv kršćana i konačnoj promjeni politike. Prema Galerijevoj nakani, edikt o toleranciji trebao je uvesti novi red u religiozne odnose po čitavome Carstvu. Kršćanski se Bog, prema njegovu iskustvu, pokazao kao stvarna moć koju je zajedno s njezinim pristašama valjalo priznati i uvrstiti među ostale religije Carstva, da bi tako stečen religiozni mir bio na blagoslov državi i tetrahiji koja ju je vodila. Edikt iz 311. godine određivao je prestanak progona kršćana na području Carstva. Iz svoje prijestolnice u Sardici, edikt o toleranciji priznao je kršćanstvu pravo na opstanak. Srž edikta bio je u riječima: *ut denuo sint christiani* – i neka odsada budu kršćani!¹⁷

Autori Milanskoga edikta su Konstantin i Licinije, koji se u veljači 313. nalaze na svadbi Licinija i Konstancije u Milanu. Na vijećanju o novonastaloj političkoj situaciji raspravljalo se i o vjerskim pitanjima i o njima je postignut dogovor. Taj se dogovor, međutim, nije odnosio samo na provedbu Galerijevog edikta nego i na njegovo proširenje. Oba cara jamče kršćanima "neometanu i

¹⁶ Hubert JEDIN, *Velika povijest Crkve*, I, 442-443.

¹⁷ Edikti su inače obznanjeni u čitavom Carstvu, ali su u sva četiri dijela različito provedeni.

neograničenu slobodu u vršenju svoje religije". Edikt je utro put Crkvi u dugo očekivanu slobodu koju u cijelosti postiže za Konstantinove vladavine u Rimskom Carstvu. Ustvari, radi se o reskriptu, a ne o ediktu. *Milanski program tolerancije*, tako se naziva, Konstantin je poslao namjesnicima istočnih pokrajina i kršćani su postali potpuno ravnopravni s ostalim religijama.

U točkama 6. i 7. toga edikta čitamo: „Bijaše prikladno što nam se svidjelo da to tako otpišemo. To je da se – posve izbrisavši okolnosti što su se o kršćanima nalazile u našim prethodnim pismima upućenima Tvojim posvećenosti – ono dokine što se činilo da je posvema zlo i tuđe našoj blagosti te da sada slobodno i jednostavno svatko od onih koji je prigrlio samu odluku opsluživanja kršćanske vjere tu istu vrši bez ikakva uznemiravanja. To odlučismo najcjelovitije obznaniti Tvojim brižljivosti te znadeš da smo mi tim kršćanima dali slobodu i odriješenu vlast vršiti svoje bogoštovlje.“¹⁸

Ovim je ediktom car opozvao vjersku politiku prema kršćanima. Po prvi put jedan ih je car priznao, a njihova vjera više nije bila *superstitio* i *religio illicita* nego je bila izjednačena s ostalim kultovima. Kršćanstvo se napokon moglo neometano širiti, zatočeni kršćani pušteni su na slobodu, a sagrađene crkve bile su opet pune vjernika. To je bio početak mirnije budućnosti i razvoja kršćanstva.

Dakle, kršćanstvo je prvo pobjedonosno objavilo načelo slobode savjesti i zdrave laičnosti države. Ono je negiralo državni pravo nametanja vjere i ograničavanja savjesti, tj. uvelo je dualizam vjere i politike, odnosno države i Crkve.¹⁹

Ugledni živući povjesničar Paul Veyne piše kako su se carevi prije Konstantina ograničili na sugeriranje podložnicima prihvaćanja vlastitih božanstava, dok je u slučaju Konstantina riječ o tome kako je on smatrao da ima misiju za spas čovječanstva. No njegovu je naklonost, a možda i misionarsku kršćansku intenciju, resio zdrav realizam koji ga je priječio od prisilnog nametanja kršćanstva poganskoj većini, koja je tada brojila devet desetina stanovništva. Konstantinova naklonost kršćanstvu, zajedno s njegovim nasljednicima,

18 Eusebius CAESARIENSIS, *Crkvena povijest*, Služba Božja, Split, 2004., 723-726.

19 O počecima razdvajanja svjetovnog i duhovnog poretka vidi: Marco RIZZI, *Cesare e Dio. Potere spirituale e potere secolare in Occidente*, il Mulino, Bologna, 2009.

zaslužna je za to da je, bez primjene prisile, u razdoblju od jednoga stoljeća čak polovina stanovništva postala kršćanska.²⁰

3. Od tolerancije za sve – do državne vjere

Linije vodilje nove Konstantinove vjerske politike mogu se slijediti počevši od 313. To su udaljavanje od tradicionalne politeističke religije, dijalog s monoteističkim strujanjima u poganstvu, otvorena podrška kršćanima.²¹ Konstantin već u Milanskom ediktu, i kasnije u ediktu istočnim provincijama, svojim programom proglašava vjersku toleranciju, slobodu savjesti i kulta za sve. Priznajući kršćanstvo, Konstantin je bio uvjeren kako je pronašao jedinstvenu religiju koja bi mogla stvoriti duhovno jedinstvo svih podanika Carstva. Jedinstvo religije u jedinstvu Carstva predstavljalo je za njega ideal koji je trebalo postići i radi toga je vodio politiku sklonu Katoličkoj crkvi vidjevši u njoj kohezijsku snagu u stanju ujediniti heterogene dijelove Carstva. Počevši s njim, Rimsko je Carstvo postalo kršćansko carstvo, a kršćanski *credo* službeni credo dvora i temelj Carstva.

Konstantinovo pismo upraviteljima Orijenta, koje treba datirati u jesen 324., pravi je i istinski edikt tolerancije u odnosu prema poganskoj religiji. Pismo je na liniji Milanskog edikta, s time da je ovdje još jasnije carevo udaljavanje od poganstva. Dok ispovijeda da je kršćanin i osuđuje pogansku vjeru kao zabludu, svakome tko želi, Konstantin dopušta biti poganin i slijediti svoja uvjerenja. Svakako, treba uočiti da je on smatrao potrebnim zabraniti primjenu sile prema onima koji su namjeravali ostati vjerni starim kultovima jer svakom pojedincu treba biti omogućeno potpuno samostalno učiniti vlastiti izbor bez ikakva nametanja. Konstantin na poganstvo gleda kao na zabludu, ali unatoč tome dopušta ispovijedanje poganske religije. Car je bio protiv primjene sile prema onima koji su se odlučili

20 Paul VEYNE, *Quando l'Europa è diventata cristiana (312-394). Costantino, la conversione, l'Impero*, Garzanti, Milano, 2008. Na temelju dokumenata skupljenih u nekoliko zadnjih desetljeća, ugledni povjesničar P. Veyne opisuje dinamiku i sadržaj Konstantinova obraćenja. Obraćenje smješta u okvir dotadašnje slobodne prakse rimskih careva na vjerskom području. Razlika s tradicijom jest inauguracija novog odnosa kršćana s Bogom i osobito u novoj strukturi – Crkvi, instituciji nepoznatoj u poganskom svijetu.

21 Usp. Branko JOZIĆ, *Problem religijske ne/tolerancije*, 64.

za stare kultove.²² Na toleranciju prema poganima poziva i ekstremiste među kršćanima koji su sad kao pobjednici svoje osjećaje osвете izlivali u neredima i sukobima. Nisu svi kultovi bili pogođeni; Konstantin se ograničio na one koji su najviše vrijeđali kršćansku osjetljivost. On nije zabranjivao poganske svečanosti, čak se nastavilo kovati novac s tradicionalno poganskim natpisima. Međutim, zabranjena su slavlja koja su bila protivna kršćanskome moralu. U svojim odredbama car predstavlja ograničavanje religijske slobode mjerama protiv vraćanja, iako su oni imali velik utjecaj na državu i na javni život. Osuđivalo se privatno gatanje. Radi se o trima konstitucijama koje nalazimo u Teodozijevu kodeksu. Njima se pokušavala ograničiti opasnost što su je vračari mogli predstavljati za carevu politiku.²³

Programski proglas iz 324., kojim je bila nagoviještena vjerska sloboda, u sukobu je s općom tendencijom Euzebijanske biografije koja Konstantina predstavlja kao istrebitelja poganstva. Kada Euzebije piše o tome kako su posvuda statue i kipovi bili porušeni, ipak misli na to da su samo neki hramovi i neki kultovi uništavani. Euzebije zacijelo pretjeruje kad prvom kršćanskom caru trijumfalistički pripisuje potpunu eliminaciju poganskoga kulta. Iako je želio da prestane „mračni kult“, Konstantin nije slijedio primjere svojih prethodnika nego se zauzeo za postizanje toga cilja u okviru tolerancije, premda ograničene.²⁴

Konstantinovo zakonodavstvo pokazuje poštovanje dostojanstva čovjekove osobe. U naredbi iz 315. godine zabranjuje praksu nametanja osuđenima prisilnoga rada ili žigosanje lica cirkusnim igrama, jer je lice čovjekovo stvoreno po ugledu na nebesku ljepotu. Kršćani su pred biskupom mogli dati slobodu robovima.

22 “Trebao učiti da je on držao potrebnim zabraniti primjenu sile prema onima koji su namjeravali ostati vjerni starim kultovima, ukoliko svakom pojedincu mora biti omogućeno da potpuno samostalno učini vlastiti izbor bez ikakvog nametanja.“ *Isto*, 75.

23 *Isto*, 79-85.

24 Lik i djelo Euzebija Cezarejskoga (265.-339./340.) često su bili metom kritika povjesničara koji su ga optuživali da je bio odveć blizak Konstantinovu dvoru pa da se njegovo pisanje ne može smatrati objektivnim. Pisac predgovora i urednica njegovih govora prije nekoliko godina objavljenih na talijanskom jeziku Marilena Amerise pokazuje kako su se Euzebije i Konstantin vrlo rijetko sretali te da se Euzebijovo političko promišljanje odvijalo neovisno o interesima Konstantinova dvora. Usp. Eusebio DI CESAREA, *Elogio di Costantino. Discorso per il trentennale, Discorso regale*, Paoline, Milano, 2005.

Budući da oslobođenje robova mora uslijediti u krilu Crkve, smatra se vjerski značajnim djelom. Biskupima je prepuštena i presuda u građanskim sporovima, ako sporne stranke zatraže od suca da njihov slučaj prenese biskupu. Zakon o nedjelji 321. godine nalaže da toga dana miruju sudovi i obrtnici. Uvođenje državnog praznika prvoga dana u tjednu želi bez sumnje istaknuti dan Gospodnji kršćanske Crkve i time jednu bitnu crtu njezine liturgije. Posebnu pogodnost za Crkvu predstavlja zakon koji svakome daje pravo oporučno ostaviti katoličkoj zajednici što god želi. Neke zakonske odredbe štitele su ustanovljeno pravo slobodna vjeroispovijedanja. Kršćanski obraćenici sa židovstva, koje njihovi prijašnji drugovi u vjeri progone, pod posebnom su pravnom zaštitom.

U zakonu iz 323. godine predviđa se bičevanje za sve one koji sile pripadnike kršćanske vjere. Pogansku religiju Konstantin više ne naziva neutralnim imenom nego prezirnim pojmom *superstitio*. Dvostrukim ediktima iz godine 319. i 320. ograničava se poganska religiozna praksa i strogo se kažnjava izvođenje toga običaja na privatnom području. Pri donošenju tih zakona Konstantin stoji pod utjecajem kršćanskih predodžbi. Briga za kršćanski kult proizlazi iz osobnog nutarnjeg zanimanja, a u pojedinim slučajevima kršćanska vjera već uživa određenu prednost. Careva je tendencija moralne i religiozne vrednote kršćanske vjere i autoritet vođa kršćanskih zajednica upotrijebiti za dobro države. Javni život toga vremena već je poprimio neka obilježja kršćanskoga života.

Konstantin je 313. kršćanstvo priznao kao *religio licita*, ali ga nije uzdigao na razinu državne rimske vjere. U skladu s načelom slobode savjesti, taj prvi edikt određuje: „Christianis et omnibus liberam potestatem sequendi religionem, quam quisque voluisset.“ Svima je priznato pravo slobode kulta: „liberam atque absolutam colndae religionis suae facultatem.“

Car Konstantin Milanskim ediktom proglašava religijsku toleranciju, slobodu savjesti i kulta. Je li to vrijedilo za sve? Ovim ediktom jasno je izražena simpatija prema kršćanstvu, ali ono nije postalo službenom državnom religijom. Konstantin je težio onome čemu su težili i njegovi prethodnici, a to je jedinstvena religija koja bi

mogla stvoriti duhovno jedinstvo svih podanika Carstva. Ostvarenje tog ideala vidio je u kršćanstvu. Ubrzo je Rimsko Carstvo postalo kršćansko carstvo i kršćanski je *credo* postao službenim *credom* Carstva i samim njegovim temeljem. Nisu samo poganske religije i kultovi bili zakinuti i manje vrednovani od kršćanstva. Konstantin nije dopuštao javne shizme ili nesloge unutar kršćanstva.

Možda Euzebije pretjeruje kada tvrdi da je ovaj edikt prouzročio nestanak svih skupina heretika ili shizmatika. Slučajevi netolerancije zabilježeni su kako prema poganima tako i unutar samoga kršćanstva. Crkvu Konstantin sada vidi kao zajednicu koja u bratskoj slozi iskazuje svojim kultom istinsko štovanje Boga. Tko ne poštuje jedinstvo te zajednice, ugrožava svoje spasenje te tako Crkvu osjeća i kao posrednicu u spasenju. Car zna da je na strani te zajednice ako za sebe i za Elafija, koji je poznat kao kršćanin, upotrebljava ime *cultor Dei*, što se ovdje može smatrati zamjenom za *christianus*. Još se ne osjeća njezinim potpunim članom, ali se boji za njezin ugled i univerzalni zadatak kada upozorava na to da međusobna svađa kršćana odbija pristaše poganske religije. Kada Konstantin nadalje kaže da *summa divinitas* može i njega zvati na odgovornost ukoliko ignorira raskole u Crkvi i da on može naći mira tek kad se u njoj opet uspostavi bratska sloga, onda se ovdje jasno osjeća sve veća osobna povezanost s Crkvom.²⁵

Kad je u sjevernoj Africi rigoristička sekta donatista izazvala raskol, Konstantin je pokušao posredovati. Sazvao je 314. koncil u Arlesu. Nakon bezuspješne sinode odlučio je dokončati donatistički raskol svim sredstvima. Cilj mu je bio privesti sve ljude istinskoj vjeri i dostojnom štovanju Boga. Smatrao je svojom zadaćom ukloniti sve zablude, brinuti se za naviještanje prave vjere, čuvati jedinstvo i osigurati štovanje Boga. Kako se donatisti nisu htjeli pokoriti pravorijeku, Konstantin se čak poslužio vojnom silom kako bi u Africi ponovno uspostavio jedinstvo. Jedino je kršćanstvo *vera religio* s kojom se car osjeća povezan. Protiv nemira koje su prouzročili donatisti, Konstantin je 317. godine upotrijebio vojsku i dao prognati donatističke biskupe, a njihove crkve zaplijeniti. Tako je stvo-

²⁵ Hubert JEDIN, *Velika povijest Crkve*, I, 448.

rio mučenike i mučeničko raspoloženje. Teške sankcije podnijeli su novacijanci, valentinijanci, marcioniti, paulinisti i katafrižani. Bilo im je zabranjeno okupljanje i djelovanje, a njihove crkve bile su dodijeljene Katoličkoj crkvi. To da se Konstantin u svome zakonodavstvu borio protiv poganskoga kulta te da ga je zabranio, kako piše Euzebije, još uvijek izaziva oprečne sudove među znanstvenicima.²⁶

Konstantin je okončao kult Nila, carska vojska porušila je neke hramove, među kojima i onaj Eskupala u Aigaju, dok su istočni kultovi Mitre i Cibebe znatno opali. Car je bio vrhovni autoritet i kao takav odgovoran za očuvanje države. Imao je odgovornost očuvati ispravan odnos s Bogom ili bogovima. Konstantin i njegovi sinovi izabrali su kršćanskoga Boga.

Nakon smrti Konstantina 22. svibnja 337. godine u Nikomediji, naslijedili su ga trojica sinova. Konstantina II. uskoro je ubio brat Konstant, koji je tako preuzeo vlast nad cijelim Zapadom, dok je na Istoku vladao Konstanc koji je nakon pobjede nad uzurpatorom Magnencijem dobio vlast i nad zapadnim dijelom Carstva. Konstantinovi sinovi nastavili su dobre odnose prema kršćanstvu. Oba augusta napustila su liniju relativne tolerancije svoga oca prema pristašama poganstva i prema privatnom izvođenju poganskih kultova, kako to dokazuje niz zakonodavnih mjera. Godine 341. Konstancovim ediktom zabranjene su poganske žrtve i naređeno je zatvaranje hramova, sve pod prijetnjom strogih kazna za one koji bi eventualno prekršili odredbe. Edikt počinje riječima: "Neka prestane praznovjerje, neka se dokine ludost žrtava."²⁷ No nije jasno je li time mislio samo na pretjeranosti poganskoga kulta ili općenito na poganske žrtve. Novi

26 U zborniku radova *L'intolleranza dei cristiani nei confronti dei pagani* može se primijetiti razlika između onih autora koji prihvaćaju tu Euzebijevu tvrdnju kao povijesnu činjenicu ili barem kao vjerojatnu, dok ih jedan od autora, Jean Gaudemet, odbacuje pozivajući se na sigurno svjedočanstvo (*testimoniaza certa*) zakona i inskripcija (La legislazione antipagana da Costantino a Giustiniano, u: Pier Franco BETATRICE (ur.), *L'intolleranza dei cristiani nei confronti dei pagani*, Edizioni Dehoniane, Bologna, 1993., 15-36). Usp. Joachim GNILKA, La conversione della cultura antica vista dai padri della chiesa, *isto*, 125-150; Francois PASCHUD, L'intolleranza cristiana vista e giudicata dai pagani, *isto*, 151-188; Johannes IRMSCHER, La politica religiosa di Giustiniano contro i pagani e la fine della scuola neoplatonica ad Atene, *isto*, 189-203. Vidi recenziju spomenutoga zbornika koju je objavio Timothy David BARNES, u: *The Journal of Ecclesiastical History*, 46 (1995.), 547.

27 Branko JOZIĆ, *Problem religijske ne/tolerancije*, 87.

oštar ton nije se mogao prečuti te su kršćani bili ohrabreni zauzeti borbeni stav protiv poganstva i njegovih životnih izraza.²⁸

Zakoni protiv pogana sačuvani su u Teodozijevu kodeksu pod naslovom *De paganis, sacrificiis et templis*. Novost koju uvodi Konstanc s obzirom na svog oca zabrana je žrtava i zatvaranje hramova. Konstantin nije ništa promijenio u zakonitom kultu. Hramovi su bili osiromašeni, ali su se mogle obavljati kultne ceremonije.

Prije završetka svoje vladavine Konstanc je izdao nekoliko zakona koji više ne pokazuju nikakvu toleranciju prema raznim starim religijskim praksama. Time je napravio odlučujući korak prema proglašenju kršćanstva jedinom i službenom državnom religijom. Također je, bez daljnega, povijesno-politička situacija i želja za duhovnim jedinstvom Carstva utjecala na ovo Konstancovo nastojanje.²⁹

U jesen 379. okupila su se, na poticaj Melecija, koji nakon Bazilijeve smrti (1. siječnja 379.) postaje vodećom ličnošću pravovjerne većine, 153 biskupa u Antiohiji na sinodi prilikom koje su ispovijedali jedinstvo u vjeri s Rimom. Glasoviti edikt "Cunctos populos" od 28. veljače 380. godine, upućen stanovništvu Carigrada, ali namijenjen svem stanovništvu Carstva, izjavio je kako je careva želja da svi narodi kojima vlada žive u religiji koju su prenijeli apostoli Petar i Pavao Rimljanima i koju ispovijedaju pontifeks Damaz i aleksandrijski biskup Petar: "da vjerujemo, dakle, u jedno božanstvo Oca i Sina i Duha Svetoga u istom veličanstvu i svetom Trojstvu." Samo pristaše te ispovijesti smiju nositi ime katoličkih kršćana.

Dakle, s carem Teodozijem Rimsko Carstvo službeno je postalo kršćansko. Solunski edikt iz 380. službenim državnim naukom proglašava učiteljstvo koje određuje papa Damaz. Stvaraju se tako temelji budućeg kršćansko-bizantskoga svijeta.

4. Stajališta kršćanskih pisaca prema toleranciji

Za razliku od helenističko-rimskog poganstva, čija se egzistencija temeljila na kultu, a ne na dogmatskom vjerovanju, Crkva,

²⁸ Hubert JEDIN, *Velika povijest Crkve*, II, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1995., 35.

²⁹ *Isto*, 91-92.

utemeljena na objavljenoj istini, bijaše usredotočena na dogmatsku teologiju, vrlo jasnu i lišenu kompromisa. Utemeljena na načelima apsolutne istine, tj. na činjenici da se Bog objavio, kršćanstvo je u 4. stoljeću već odredilo kanon svetih knjiga i *credo* (Nicejsko vjetrovanje), koji će ubuduće biti norma ortodoksije. Poganska misao, naprotiv, u različitosti puteva za spoznaju božanskog, poznavala je i skeptične, kao i agnostične stavove. Moramo se prisjetiti da je u svim antičkim civilizacijama uvreda bogova imala posljedice za cijelu zajednicu. Svijesti da Boga treba slaviti "u duhu i istini" i starozavjetnu koncepciju o ljubomornom Bogu, kako bismo razumjeli odnos kršćana prema poganima, treba pridodati utjecaj poganskog mentaliteta i osobito strah od čarobnjaštva i zlih duhova koji je doveo do pojave represije prema religioznoj pretkršćanskoj praksi. Sve je to odredilo odnos kršćanstva prema poganstvu. Kršćani su gledali stare bogove sa strahom i gnušanjem; oni su predstavljali zlo i demonsko djelovanje; svaki dodir s njima bio je opasan. Nemoralnost im je izgledala vezana uz čitav poganski sustav i zbog toga su dodir s poganstvom shvaćali kao igranje s vatrom. Moramo se još jednom prisjetiti povijesnog konteksta, tj. procesa intenzivne kristijanizacije Carstva i masovnih obraćenja. Zacijelo su rušenja mjesta za poganski kult, koja su uslijedila, imala popriličnu važnost. Događaji poput pustošenja hramova, obaranja kumira te vrijeđanja i izrugivanja poganskih kulturnih obreda, činili su okvir simboličkoga govora učinkovitijeg od samih riječi. Naime, velik je utisak morala imati vijest da je od kršćana neki bog bio potjeran iz svoga boravišta te da se, vrijeđan, nije mogao braniti.³⁰

Kraj progonstava doveo je kršćane i do djelomičnog poprimanja mentaliteta većine, do veće identifikacije s Carstvom te do preuzimanja odgovornosti za *salus imperii*, koja je s tom identifikacijom povezana. Konstantinovom pobjedom i trijumfom kršćanstva rimski je svijet poprimao nove karaktere i vrijednosti i uputio se postati rimsko-kršćanskim carstvom. Identifikacija s Carstvom došla je dotle da se proširilo mišljenje kako bi pad Carstva značio konačnu

30 Branko JOZIĆ, *Problem religijske ne/tolerancije*, 144-145.

katastrofu, kraj svijeta; govorilo se da svijet može trajati toliko koliko traje Carstvo.³¹

4.1. Hilarije iz Poitersa – *dulcissima libertas*

Pobjeda i trijumf kršćanstva u prvoj generaciji slobodnih kršćana nisu išli nauštrb poštovanja slobode drugih. Nisu bili katolici već krivovjerci – donatisti, nestorijanci i arijanci – prvi koji su ponudili negativan primjer netoleriranja drugih putem nasilja prema katolicima, osobito rušenjem oltara.

Kršćanski velikani poput Atanazija Aleksandrijskog (oko 295. – 373.), Grgura Nazijanskog (329. – 390.) i Hilarija iz Poitersa (oko 315. – 367.) u složenim uvjetima, kako perom tako i osobnim primjerom života, uspjeli su ušćuvati pojam vjerske slobode. Tako je Hilarije iz Poitersa u pismu caru Konstancu, kako bi pokušao nadvladati razne vjerske podjele, savjetovao upravo vjersku slobodu, nazvavši je *dulcissima libertas*. Hilarije izričito tvrdi kako Bog ne traži prisilno ispovijedanje vjere – *non requirit coactam confessionem*.³²

U upravo navedenim Hilarijevim stavovima čujemo eho Tertulijanovih stavova izrečenih u djelu *De fuga in persecutione*. Veliki kršćanski apologet Tertulijan iz Kartage (160. – oko 220.) u svom se *Apologeticumu* zauzima za „vjersku slobodu“ i pravo „izbora u svijetu sakralnih stvari“ kako bi obranio kršćansko „pravo na vlastitu religiju“. ³³ Godine 212. u pismu afričkome prokonzulu Scapuli poziva na spontanost vjerskog osjećaja, ostavljajući vlastima *humani iuris et naturalis potestatis*: „Spada na ljudsko pravo i osobnu slobodu naravi klanjati se kome hoće, niti kome može koristiti ili nauditi tuđe vjersko uvjerenje. Niti se može smatrati vjerskim osjećajem kada se prisiljava na vjeru, jer se ona spontano prihvaća, bez prisile, i jer se od onoga koji ih dobre volje prinosi zahtijevaju i žrtve. Stoga, i ako nas prisilite na žrtvovanje, nećete dati nikakav doprinos vašim bogo-

31 *Isto*, 103-104.

32 Henry CHANDWICK, *Conscience in Ancient Thought: studies in Justin, Clement, and Origen*, Oxford University Press, Oxford, 1966., 65.

33 O Tertulijanu vidi: Jean-Claude FREDOUILLE, *Tertullien et la conversion de la culture antique*, Etudes Augustiniennes, Paris, 1972.

vima. Naime, oni neće željeti žrtve od onih koji ih ne žele prinijeti. Jedino ukoliko su bogovi svadljivi, ali Bog nije svadljiv.³⁴

4.2. *Laktancije – vjera se ne nameće*

Na tekstove Tertulijana i Laktancija u 16. stoljeću pozivat će se promicatelji tolerancije. Laktancije, progonjen od Dioklecijana i potom učitelj Konstantinove djece, na vrlo tolerantan način piše o vrijednosti vjerske slobode i osobne volje pojedinca u pitanju vjere. Onima koji u vjerskome području žele nametnuti prisilu, stavlja pred oči prvenstvo Boga jer samo on ima zadaću kažnjavanja zločina ili mogućih devijacija istinske vjere:

”Ne treba koristiti nasilje i uvrede jer se vjera ne može nametati: cilj je potrebno dostići uvjerenjem, više negoli udarcima, a sve kako bi volja dala svoj pristanak. (...) Vjera se ne brani ubijanjem već umiranjem za nju; ne nasiljem već ustrajnošću; ne besramnošću već vjernošću. (...) Ništa toliko ne ovisi o volji koliko vjera: ona, ukoliko joj se prinositelj žrtve opire, nestaje, uništena je. (...) Nije žrtva ono što se dobiva nasiljem onoga koji mu je protivan. (...) No mi (...) ne tražimo da se netko protiv svoje volje klanja našem Bogu koji, željeli to ili ne, jest Bog sviju: ne trebamo se srditi ako se to ne čini. (...) Stoga kada trpimo besramne čine nemojmo se ni riječima opirati, nego osvetu ostavimo Bogu.”³⁵

Atanazije Veliki (Aleksandrijski), u svojoj *Historia Ariano-rum*, kaže kako je Crkva na Zapadu, od slobode 313. pa do dolaska cara Konstanca 353., uživala slobodu naspram arijevske prisile. Prisila, bilo od poganske vlasti ili krivovjerne grupacije, bila je za pravovjerne katolike dokaz ispravnosti vlastita nauka i stajališta. Netrpeljiv arijanizam Konstanca II. diskreditirao je arijansku pretenziju za naučavanjem istine. Zapadni su biskupi na koncilu u Serdici od cara Konstantina zahtijevali davanje slobode za sve.

Naspram arijanaca, svećenik Salvijan Marseljski savjetuje snošljivost: „Haeretici ergo sunt sed non scientes, denique apud nos sunt haeretici, apud se non sunt; nam in tantum se catholicos esse

34 Citirano prema: Fabrizio LOMONACO, *Tolleranza: momenti e percorsi della modernità fino a Voltaire*, Guida, Napoli, 2005., 13-14.

35 Citirano prema: *isto*, 16.

iuducant, ut non ipsos titulo haereticae appellationis infament... errant ergo, sed bono animo errant, non odio sed affectu dei, honorare se dominum atque amare credentes... qualiter pro hoc ipso falsae opinionis errore in die iudicii puniendi sint, nullus potest scire nisi iudex.³⁶

Navedeni primjeri ukazuju na poimanje vjere kao osobnog nutarnjeg uvjerenja, vezanog uz savjest pojedinca, koja ne može biti predmetom i objektom prisile niti ju se može žrtvovati za bilo kakvu potrebu povijesnih i državnih datosti. Kršćanski apologeti i prvi kršćanski pisci borit će se protiv državne ingerencije u pitanjima vjere, protiv uplitanja svjetovne vlasti na područje savjesti. Uzevši u obzir terminološki razloz, koji će tek uslijediti u narednim stoljećima, pa ga je teško naći u spisima toga vremena, možemo reći da su se kršćanski pisci u obrani prava na ispovijedanje kršćanstva pozivali na prava osobe i slobodu savjesti, iako je teško reći jesu li to pravo zazivali za sve ili samo za one koji su posjedovali objektivnu istinu. Na taj su način prava i zadaće državnih vlasti ograničili na znatno užu spektar pitanja nego ranije. Milanski je edikt službeno priznao to pravo 313. godine: „odlučili smo kršćanima i svima drugima dati slobodu da slijede onu vjeru koju preferiraju, i domislili smo na temelju pravična i razumna principa da se ta sloboda nikome ne priječi, bilo da je u pitanju kršćanska vjera ili neka druga njemu draža...“³⁷

Iako se nakon prosvjetiteljstva prema njima odnosilo s nepovjerenjem, može se reći da je kršćanstvo bilo prvo koje je afirmiralo načelo slobode savjesti i zdravo poimanje laičke države, negirajući državi pravo na nametanje vjere i ograničavanje savjesti.

4.3. *Ambrozije – borac protiv arijanizma*

Čitavo 4. stoljeće i na Istoku i na Zapadu bilo je opterećeno sporovima unutar Crkve. Konstantinovi su sinovi slijedili put kojim je išao njihov otac i priskrbili mir cijelome Carstvu. Biskup Milana Ambrozije (374. – 397.) stečenim je utjecajem nad carem Gracijanom uz nagovore uspio postići povlačenje edikta o toleranciji koji

36 Citirano prema: Francesco RUFFINI, *La libertà religiosa*, Feltrinelli, Milano, 1967., 19.

37 *Isto.*

je jednako dopuštao štovanje svim vjerskim usmjerenjima, carevo odreknuće naslova "vrhovnog svećenika" te ponovno odstranjenje Viktorijina oltara iz rimske senatske kurije.

Ova posljednja odredba prerasla je u žestoku raspravu o toleranciji kao nečemu što car mora prakticirati prema svim vjeroispovijestima. Konstancije II. naredio je da se odstrani oltar ispod prikaza Viktorije, simbola rimske svjetske vladavine. Tu počinje polemika kršćana i pogana oko toga treba li ostati kult starosjedilačkih bogova ili ga treba maknuti. Pogani se pozivaju na prošlost i za sebe traže toleranciju. Ambrozije oštro piše caru: "Ako se pak odlučiš drugačije (to jest, ako se uvaži peticija), mi biskupi to nećemo moći ravnodušno prihvatiti niti zatvoriti oči pred time. Tada ćeš možda i doći u crkvu, ali ondje nećeš naći nikakvog svećenika ili samo takvoga koji će te odbiti. Što ćeš mu odgovoriti kada ti kaže: Crkva ne želi tvoje poklone jer si darovima ukrasio hramove pogana?"³⁸

Ovom prigodom čujemo kako zabluda nema prava na život. Na toj se tezi uvijek iznova temeljila tvrdnja da država koja ima kršćanskog vladara ne smije činiti ustupke kultu pogana ili heretika, niti poticati širenje takvih vjerskih nazora. Molbu za toleranciju, koja je za Ambrozija bila ukorijenjena u skepticizmu, car nije smio uvažiti jer bi se time očitovala sumnja kršćanskoga cara u apsolutnu istinu koja se nalazi u Crkvi.

Ambrozije se argumentima i prijetnjama potvrdio kod cara i time branio ponovnu uspostavu kulta. Međutim, pod utjecajem carice majke Justine, koja je bila sklona arijevcima, Valentinijan II. (383. – 392.) izdao je ukaz prema kojemu su katolici u svim velikim gradovima zapadnoga Carstva morali prepustiti svoje crkve arijevcima. Kako je u ediktu bilo naređeno Ambroziju da prepusti jednu crkvu arijevcima, on je odlučio ne učiniti to što se od njega tražilo. Protiv njega bila je izdana naredba o progonstvu. Ambrozije se obrušio na cara kada ga je ovaj pozvao na dijalog s drugom stranom. Ono što Ambrozije nikako nije htio prihvatiti, bilo je da car, vjernik laik, sudi jednome biskupu u pitanju vjere. Za njega je biskupski sud iznad onoga carskog. Caru je rekao: "Vaše Veličanstvo još mora

38 Pismo Ambrozija caru Valentinijanu, epistula XVII. <http://www.intratext.com/IXT/LAT0851/P9.HTM>, (1. listopada 2011.).

zaslužiti sakrament krštenja, a već se okušava u odlučivanju o pitanjima vjere."³⁹

Tim potezom Ambrozije je uzdrmao same temelje odnosa države i Crkve koja se temeljila na dotadašnjoj predodžbi o apsolutnoj suverenosti vladara. O pitanjima vjere smije se raspravljati samo u crkvi, a ne u palači. Ambrozije se na taj način založio za razdvajanje vjerskih od političkih interesa, učinivši time prve korake za neovisnost Crkve. No ipak je u svojim nastojanjima za obvezivanjem careve savjesti dospio na put koji je naposljetku mogao dovesti do potpune podložnosti svih carevih odluka sudu Crkve, budući da ih se istodobno smatra odlukama moralne savjesti. Ambrozijeve smjernice postale su vrlo značajne za srednjovjekovni odnos između države i Crkve te cara i pape.⁴⁰

O tome da se veliki Ambrozije nije plašio carske vlasti i da se zauzeo protiv državnog nasilja, makar i neizravno, svjedoči poznata epizoda iz 390. kada je nagnao na crkvenu pokoru Teodozija Velikog nakon što je ovaj okrvavio ruke okrutnim pokoljem u Solunu. Ambrozije je pritom ostao svećenik i pastir kojemu nije bilo stalo do politike već mu je vrhovno načelo bila briga za spas duša.

4.4. Aurelije Augustin – evolucija stava

U nauku svetog Augustina (354. – 430.), kad je riječ o vjerskoj toleranciji, valja razlikovati dva razdoblja. U zadnjem desetljeću 4. stoljeća Augustin se protivi nasilnoj represiji u borbi za istinu. Uvjeti u kojima on djeluje, najprije kao svećenik od 391., potom kao biskup od 395., složeni su. Kršćanstvo jest državna religija Rimskoga Carstva, ali su na djelu teške napetosti s poganima, manihejcima i donatistima.

U svom spisu *Contra epistolam Manichaei* (397.) Augustin polemizira s Manijem i pokušava ispraviti njegove sljedbenike. No odlučno se distancira od državnoga progona koji je protiv njih na djelu, tvrdeći kako njihovi progonitelji tako postupaju zato što ne poznaju čovjekovu nutarnju dimenziju, tj. činjenicu da se istinski

³⁹ Isto.

⁴⁰ Raymund KOTTJE – Bernd MOELLER, *Ekumenska povijest Crkve*, I, 127.

hod prema istini zbiva u čovjekovoj nutrini. Augustin se izriješkom zauzima za pouku i za mirnu raspravu jer je i sam bio u zabludama manihejaca, a uspio ih se riješiti samo milošću Božjom. S obzirom na osobno iskustvo, i sam je za toleranciju. On je svjestan potrebe da se potрпи (*sustinere*) one koji su u zabludi jer se nada da će u nutarnjem miru oni koji su u zabludi pronaći istinu.⁴¹

Više ih puta Augustin poziva na mirnu raspravu i sučeljavanje. Još kao svećenik piše donatističkom biskupu Maksiminu pozivajući ga na raspravu. Dijalog treba počivati na razumu i Svetom pismu, dakle bez prijetnji i straha.⁴² U *De vera religione* Augustin apelira da se ne prijeđe prag mirnoga razgovora utemeljenog na povjerenju, jer Istina govori ljudskome razumu objavljujući se samo u nutarnjemu miru: “Sin Božji ništa ne učini snagom već isključivo uvjerenjem i egzortacijom.”⁴³

Godine 400. antidonatističkim traktatom *Contra epistolam Parmeniani* započinje drugo razdoblje Augustinova shvaćanja u odnosu na toleranciju prema pristašama politeizma, shizmi i krivovjerja. On potvrđuje da car ima dužnost i pravo intervenirati zbog *crimina idolatriae* ne samo protiv pogana nego i protiv kršćanskih odmetnika.⁴⁴

Augustin s jedne strane opravdava intervenciju države, ali ne i onu privatnih građana koji su na svoju ruku poduzimali akcije protiv donatista. Riječ je o bitnoj tezi koja će se ponavljati u narednim stoljećima, a ta glasi da je krivovjerje bezbožan čin, krimen kao i svaki drugi, koji zbog toga treba biti sankcioniran. Ne radi se o nečem novom jer je tradicionalno već Rimsko Carstvo imalo i sankcioniralo službeni kult. Novi su motivi i razlozi na koje se autor poziva, tj.

41 AUGUSTINUS, *Contra epistolam Manicheaei*, u: Jacques Paul MIGNE (ur.), *Patrologia Latina*, Parisiis (1844.-1855., 1862.-1865.), 1, 1-2, 2, PL 42, 173-174. Usp. Marko MEDVED, Nasilje u povijesti kršćanstva, *Riječki teološki časopis*, 15 (2008.) 2, 313-326.

42 Usp. Peter BROWN, *Agostino d'Ipbona*, Einaudi, Torino, 1971., 224-225; ISTI, *L'atteggiamento di sant'Agostino verso la coercizione religiosa*, u: ISTI (ur.), *Religione e società nell'età di sant'Agostino*, Einaudi, Torino, 1975., 254-256; ISTI, *Augustine of Hippo*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1967.

43 “Nihil egit vi, sed omnia suadendo et monendo. Veteri quippe servitute transacta, tempus libertatis illuxerat, et opportune jam homini suadebatur atque salubriter, quam libero esset creatus arbitrio.”

44 AUGUSTINUS, *Contra epistolam Parmeniani*, I, 10, 16, PL 43, 45.

Sveto pismo, odnosno sv. Pavao, koji u Poslanici Galaćanima među djelima tijela spominje i "razdor i strančarenje" (Gal 5,19-20).⁴⁵

Pozivajući se na evanđelje (Mt 13,29-30), Augustin tvrdi kako treba pustiti da rastu zajedno pšenica i kukolj sve do žetve radi toga da se izbjegne čupanje dobrog klasja. No kada te opasnosti nema, tj. kada je krimen očit i evidentan i nema takvih zastupnika čija bi represija mogla prouzročiti shizmu, onda treba biti strog i kažnjavati. Čini se da ovdje Augustin ostavlja dovoljno prostora za čovječju intervenciju i sud nauštrb eshatološkog suda koja je u evanđeoskom ulomku na prvome mjestu. Takva će interpretacija postati klasična kad je u pitanju inkvizicija i koja će stoga moći koegzistirati s tom evanđeoskom parabolom, a da joj bude protivna.

Na koncilu u Kartagi 404. Augustin je oprezan, no već 405. podupire carski edikt kojim se zatire donatistička zajednica. Od tada često navraća na pitanje netolerantnog nametanja istine. Hiponski biskup u tome prihvaća mišljenje svojih afričkih kolega u episkopatu. Kaže da se uvjerio u nužnost prihvaćanja intervencije vlasti ne iz teorijskih razloga (*contradicientium verba*) nego iz pozitivnih učinaka koje je takva nasilna kampanja prouzročila (*demonstrantium exempla*). Ne samo pojedinci nego i cijeli gradovi koji su do tada bili donatististički postaju katoličkima, kao i samo njegovo biskupsko sjedište Hipon. Ta obraćenja događaju se pod prisilom zakona (*stimulus terroris, timore legum imperialium*). Augustin zbog uvjerljivosti postignutih rezultata na terenu podržava nasilje i brani ga od optužbe da je ono po sebi loše. Pozivajući se na Stari i Novi zavjet kaže da se u redu spasenja Bog izravno i neizravno služi nasiljem. Ako se netko nalazi u nekoj patološkoj situaciji u kojoj mu se može pomoći samo snažnim i neugodnim instrumentima, bilo bi zlo ne upotrijebiti silu u ime neke samo izvanjske milosti: ljubiti nekoga znači neki put znati prouzročiti prisilu.⁴⁶ Pod utjecajem okoline Augustin prihvaća netoleranciju, a promjenu je neposredno izazvala

45 Luigi COVA, Alle radici della guerra santa. Dal dialogo alla violenza: un itinerario agostiniano, u: Gilda Manganaro FAVARETTO (ur.), *La guerra. Una riflessione interdisciplinare*, Edizioni Università di Trieste, Trieste, 2003., 157-158.

46 *Isto*, 160-167.

vrlo oštra politika pobožnog katolika Honorija i nasilja *circumcellio-resa* (radikalnih donatista).

Glede odnosa prema (ne)toleranciji, u povijesti je poznato Augustinovo doslovno tumačenje evanđeoskog odlomka gdje se poziva da se “prisili na pravdu” (Lk 14,16-23). Gospodar, naime, pripravlja veliku večeru, poziva uzvanike koji se svi redom počese ispričavati. “Reče gospodar sluzi: Iziđi na putove i među ograde i prisili neka uđu da mi se napuni kuća” (*compelle intrare*).⁴⁷ Augustin savjetuje vlastima uporabu umjerenih sredstava prisile (npr. vergu, šibanje) i isključuje teže načine i smrtnu kaznu. U pismu prokonzulu Donatu iz 408., potvrđujući da samo klerici imaju pravo pred civilnim sudom pokretati tužbe u ovoj materiji, Augustin objavljuje da neće predavati shizmatike i heretike ukoliko bi to moglo prouzročiti smrtnu kaznu.⁴⁸

Zaključak

U pretkršćanskom antičkom svijetu i vremenu, unutar i izvan granica Rimskog Carstva, religija je, iako ograničena na kult i uz postojanje drugih vjera strane provenijencije, tvorila usku poveznicu s etničkim i nacionalnim obilježjima. S obzirom na to bilo je posve uobičajeno da državnik ima vrhovnu vlast i na vjerskome području. Jedan od glavnih razloga koji će poticati na neprijateljstvo prema kršćanima bit će protivljenje učenika Isusa Krista da vrhovnoj svjetovnoj vlasti – caru – priznaju autoritet i na vjerskome području. Prvi kršćanski pisci borit će se protiv državne ingerencije u pitanjima vjere; protiv upadanja svjetovne vlasti na područje savjesti. Ti su se kršćanski pisci u obrani prava na ispovijedanje kršćanstva pozivali na prava osobe i slobodu savjesti, iako je teško reći jesu li to pravo zazivali za sve ili samo za one koji su posjedovali objektivnu istinu. Na taj su način prava i zadaće državnih vlasti ograničili na znatno uži spektar pitanja nego ranije. Milanski je edikt službeno priznao to pravo 313. godine.

47 AUGUSTINUS, Epistulae, u: *Patrologia Latina*, 93, 2, 5, PL 33, 324.

48 *Isto*, 175.

Iako se nakon prosvjetiteljstva prema njima odnosilo s nepovjerenjem, može se reći da je kršćanstvo bilo prvo koje je afirmiralo načelo slobode savjesti i zdravo poimanje laičke države, negirajući državi pravo na nametanje vjere i ograničavanje savjesti. Drugim riječima, kršćanstvo je unijelo novo načelo dualiteta politika-vjera, država-Crkva. Evandeosku lozinku "Caru carevo, a Bogu Božje" (Mt 22, 21) možemo smatrati emblematičnom jer okončava dotadašnju antičku praksu političko-vjerskog monizma dajući svjetovnoj vlasti autonomno područje djelovanja neovisno o vjerskim pitanjima.

U vrednovanju važnosti Milanskog edikta valja imati na pameti dotadašnju dualnost antičkoga svijeta. U antici su se do tada religiji priznavale svojevrsne nacionalne funkcije, bila je istinska javna institucija koja isključuje bilo kakvu osobnu vjersku slobodu. S druge strane, nije postojala volja i briga državne vlasti oko pravovjernosti podanika i izostanak prisile prema podanicima, pod uvjetom da oni izvanjski prihvate nacionalni kult bez obzira na to kakav bio njihov nutarnji stav i uvjerenje. Složenost i pomalo kontradiktornost takve situacije antičkoga svijeta omogućava nekim mišlicima govoriti o neograničenoj toleranciji i slobodi u vjerskim pitanjima pretkršćanskoga svijeta.⁴⁹ No takva stajališta zaboravljaju ili ne žele vidjeti kako se ne može govoriti o toleranciji ukoliko se svi podanici prisiljavaju na jedan javni kult i kada ne postoji distinkcija između vjerske i svjetovne sfere, a upravo se o tome radilo u antičkom pretkršćanskom vremenu.⁵⁰

Nakon proglašenja kršćanstva državnom religijom opet su se pojavili elementi pretkršćanske prakse. Tijekom kontroverzi oko arijanskog krivovjerja carevi su u više navrata nastojali nametnuti svoju volju u vjerskim pitanjima, sileći na prihvaćanje dogmatskih formula u jednom ili drugom smjeru. Solunski edikt iz 380. više ne priznaje slobodu u vjerskim pitanjima već ide za tim da svi ispovijedaju kršćanstvo, čak do toga da svjetovna vlast stoji na braniku pravovjerja koje predstavlja rimski biskup Damaz.

49 Usp. Pietro Agostino D'AVACK, *Il problema storico-giuridico della libertà religiosa*, Bulzoni, Roma, 1965.-1966., 13.

50 Usp. Francesco RUFFINI, *La libertà religiosa*, 19-24.

Car Maksim 385. osuđuje na smrt Priscilijana, osnivača krivovjerne sekte iz Španjolske. Radi se o prvoj presudi na smrt svjetovne vlasti uzrokovanoj herezom. Treba napomenuti da je poticaj došao od strane civilne vlasti, a ne od strane Crkve. Dapače, cijeli je tadašnji episkopat bio suglasan s biskupom Ambrozijem kada je ovaj prosvjedovao protiv takvog, do tada nečuvenog i evanđeoskoj blagosti protivnog čina. Dugotrajni sukob s donatistima bio je za biskupa Augustina u Africi poticaj za produbljivanje svojega nauka. U prvome je trenutku osudio primjenu sile u službi istine da bi kasnije, nakon donatističkih zločina, i osobito pred tvrdokornošću nevjernika, prihvatio prisilu smatrajući je korisnom za nadvladavanje djela uzrokovanih zlom voljom koja onemogućava istini svijetliti čitavom svojom snagom.

Kršćanska misao prvih stoljeća kreće se između dva suprotstavljena gledišta: apologeti brane slobodu savjesti, osobito onda kada carska vlast prijete Crkvi, prije ili poslije 313. godine, dok drugi zatičaju pomoć državne vlasti ne samo za upravu kršćanskom državom nego i u suzbijanju hereze. Možemo se, s današnje točke promatranja, upitati je li državna podrška kršćanstvu u zadnjem razdoblju Rimskoga Carstva koristila ili bila nauštrb same kršćanske vjere. Izvjestan broj povjesničara tvrdi kako je ta podrška naštetila Crkvi i samoj vjeri, da je okoštala Crkvu i samu vjeru, a kao dokaz donose relativno brz uspjeh islama koji je, pojavivši se u sedmome stoljeću, naišao na krhke kršćanske zajednice Male Azije i sjeverne Afrike, nekoć vrlo vitalne. Ipak, takvim je kategoričkim sudovima promakla činjenica složenosti i kompleksnosti povijesne situacije, a i to da je povijesni razvoj uvjetovan proces koji u sebi sadrži i sjene, ali koji dovodi do povijesnih uspjeha koji bi, u protivnom, teško mogli biti ostvareni.⁵¹

Blaženi Ivan Pavao II. izričito je odbacio netoleranciju u nekim epizodama povijesti Crkve: "Jedno drugo žalosno poglavlje, na koje se sinovi Crkve ne mogu ne vratiti duhom otvorenog kajanja, sastoji se u očitom prihvaćanju, posebno u nekim stoljećima, *metoda netolerancije pa čak i nasilja* u služenju istini. Istina je da ispra-

51 Usp. Giacomo MARTINA, *Storia della Chiesa da Lutero ai giorni nostri*, 2, Morcelliana, Bologna, 1994., 155-157, 202-203.

van povijesni sud ne smije zanemariti pažljivo promišljanje kulturne uvjetovanosti trenutka pod čijim utjecajem su mnogi mogli smatrati, u dobroj vjeri, da autentično svjedočanstvo istine zahtijeva gušenje mišljenja drugoga ili barem njegovo marginaliziranje. Mnogostruki su se motivi često skupljali u stvaranju pretpostavki netolerancije, pothranjujući strastvenu klimu. Toj su se klimi, na neki način, uspjevali oteti samo veliki duhovi, uistinu slobodni i puni Boga. Ali promatranje olakotnih okolnosti ne oslobađa Crkvu dužnosti dubokog žaljenja zbog slabosti tolikih svojih sinova, koji su joj nagrdili lice, onemogućujući je da potpuno odražava sliku svoga raspetog Gospodina, nenadmašivog svjedoka strpljive ljubavi i ponizne blagosti. Iz tih žalosnih crta prošlosti proizlazi pouka za budućnost, koja mora svakog kršćanina navesti da se čvrsto pridržava zlatnog načela što ga je Koncil objelodanio: Istina se ne nameće drukčije nego snagom same istine, koja u isti čas i blago i snažno ulazi u duh.⁵²

52 IVAN PAVAO II., *Tertio millennio adveniente* (Nadolaskom trećeg tisućljeća. Apostolsko pismo o pripremi jubileja godine 2000.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1994., 42.

RELIGIOUS TOLERANCE IN THE FIRST CENTURIES OF CHRISTIANITY

Summary

The authors analyse in a frame of the first four centuries, the periods when the Christians were victims of intolerance, the periods of a tolerance of freedom, the way in which Christians related towards tolerance inside and outside their communities, and whether and how did the thinkers of the Christian antiquity pondered about tolerance. The authors, following some recent publications, question the relationship of the Roman empire towards the religious tolerance, describing the periods of intolerance towards Christians before Constantine. Special attention is given to the 4th century, with a differentiation of relationship towards tolerance after the Milan program of tolerance in the 313, until Christianity was proclaimed the state religion in 380. In spite of the lack of clarity of terms in regard to tolerance, which is a characteristic of the first centuries, the authors aim to present different points of view from Christian antiquity – spanning from the defence of the freedom of conscience for all, up to the invocation of governments' help in suppression of heresy.

Key words: tolerance, intolerance, persecution of Christians, Constantine, Christianity.

